

ऐसें वर्म जें गूढ । तें कीजैल वाक्यारूढ ।
जेणे थोडेनि पुरे कोड । बहुत मनिचे ॥ ८ ॥

जेणे सांघतेया बोलवें कुंठे । आइकेतेयाचें वेसन तूटे ।
हें जाणणे सानें मोठे । नव्हे आइकै ॥ ९ ॥

पैं गा मनुष्यांचेया सहस्रां- । माझी विपाइलेयां चि एथ धिंवसा ।
तैसेयां धिंवयेकरां बहुवसां- । माझी विरळा जाणे ॥ १० ॥

जैसें भरलेया त्रिभुवना- । आंतु येकु येकु चांगु अर्जुना ।
निवडूनि कीजे सेना । लक्ष्यरि ॥ ११ ॥

किं तेयां ही माझी सेवटीं । जेव्हालिं लोह मासातें घाटी ।
तेव्हालिं विजेश्चियेचां पाटीं । एकु चि वैसे ॥ १२ ॥

तैसे आस्थेचां महापुरीं । रिगताति कोडिवेहीं ।
परि प्राप्तिचां पैली तीरीं । विरळा निगे ॥ १३ ॥

द्वाणौनि सामान्य गा नोहे । हें सांघतां चिडिलि गोठि आहे ।
परि ते बोलो येईल पाहे । आतां प्रस्तुत आइक ॥ १४ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरप्स्था ॥ ४ ॥

पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धी आणि अहंकार
अशी आठ प्रकारांत माझी ही प्रकृती विभागलेली आहे

ज्याच्या योगानें सांगणाराचे बोलणे खुंटते, ऐकणाराची इच्छा
कमी होते, आणि लहानमोठे ही भेदभावनाही उरत नाही.
अशा प्रकारचे हें गूढ रहस्य मी तुला सांगणार आहे; ज्यामुळे व्याख्यात्याचे
प्रतिपादन थांबते व ऐकणाराचा लहानमोठा भेद नाहींसा होतो.

मनुष्याणाम्, सहस्रेषु, कश्चित्, यतति, स्यद्ये,
यतताम्, अपि, सिद्धानाम्, कश्चित्, माम्, वैति, तत्त्वतः
हजारो मनुष्यांत एखादाच कोणी एक सिद्धीसाठीं प्रयत्न करतो. आणि
प्रयत्न करणाऱ्या सिद्ध मनुष्यांमध्ये एखादा मला खव्या प्रकारे जाणतो.

खरोखर अर्जुना ! हजारों मनुष्यामध्ये क्वचित् एखाद्याचेच ठिकाणीं आत्मप्राप्तीकरीतां
धैर्य दिसून येते व अशा अनेक इच्छा करणाऱ्यांमध्ये स्वरूपज्ञानाय एखादाच जाणतो.
ज्याप्रमाणे त्रैलोक्यातील सर्व लोकातून एक एक उत्तम सैनिक
निवडून जशी सैन्याची लक्षावधी भरती करण्यांत येते,
अर्ये सैन्य निवडल्यानंतर, ज्या वेळीं लोखंडाच्या शस्त्राचे घाव,
शरीरावर बसतात त्यावेळीं विजयश्री कुण्या एखाद्यालाच माळ घालते,
तसे ब्रह्मज्ञानाच्या इच्छारूपी पुरांत कोट्यवधि साधक उड्या
घेतात, पण प्राप्तीच्या पलीकडील तीरावर एखादाच जातो.
म्हणून ज्ञान हे सामान्य माणसाचे काम नव्हे, ती गोष्ट फार कठीण आहे.
परंतु ती ज्ञानाची गोष्ट पुढे सांगता येईल. प्रस्तुत तुला सांगतो ती ऐक.

भूमिः, आपः, अनलः, वायु, खम्, मनः, बुद्धिः, ऐव च,
अहंकारः, इति, इयम्, मे, भिन्ना, प्रकृतिः, अप्स्था

तरि अवधारिं धनंजया । हे महदादिक माझी माया ।
जैसी प्रतिबिंबे घाया । निजांगाची ॥ १५ ॥

आणि इयेते प्रकृति ह्यणिजे । हे अष्टधा भिन्न जाणिजे ।
लोकत्रय निफजे । इयेतव ॥ १६ ॥

हे अष्टधा भिन्न कैसी । ऐसा ध्वनी धरिसी जरि मानसी ।
तरि ते चि आतां परिसै । विवंचना ॥ १७ ॥

आप तेज गगन । मही मारुतु मन ।
बुद्धि अहंकारु हे भिन्न । आठै भाग ॥ १८ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

हे महाबाहो, ही अपरा म्हणजेच गौण प्रकृति होय. हिच्याहून वेगळी जी माझी परा म्हणजे
जीवभूता प्रकृति, ती श्रेष्ठ आहे असें समज. जिच्या द्वारे ह जगत् धारण केले जाते.

आणि एयां आठांची जे साम्यावस्था । ते माझी परम प्रकृति पार्था ।
तिये नांव व्यवस्था । जीउ ऐसी ॥ १९ ॥

जे जडाते जीववी । चेतनेते चेववी ।
मनाते मानवी । शोक मोह ॥ २० ॥

ऐं बुद्धिचा आंगीं जाणणे । ते जियेचिये जवळिकेचे करणे ।
जिया अहंकाराचेनि विंदाणे । जग चि धरिजे ॥ २१ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

या दोन्ही प्रकृती सर्व भूतांच्या उत्पत्तीला कारण आहेत असें तूं
समज. आणि मी सर्व जगताचा उत्पत्ति आणि लयाचे कारण आहे.

अर्जुना ! आता लक्ष दे. ऐक. हे महत्त्वादिक ही माया माझी आहे.
आपल्या आंगची सावली जशी भासमात्र असते त्याप्रमाणे ती आहे.
या मायेलाच 'प्रकृति' हें नाव आहे. व हिचे आठ निरनिराळे
प्रकार आहेत असें समज, हिच्यामुळे त्रैलोक्य उत्पन्न होते.
ही आठ प्रकाराने भिन्न असलेली प्रकृति कोणती आहे, असा विचार
जर तुझ्या मनात आला असेल तर तेच विवरण मी सांगतो, ऐक.
पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश, मन, बुद्धि व
अहंकार हे तिचे निरनिराळे आठ प्रकार आहेत.

अपरा, इयम्, इतः, तु, अन्याम्, प्रकृतिम्, विद्धि, मे, पराम्,
जीवभूताम्, महाबाहो, यया, इदम्, धार्यते, जगत्

आणि या आठ पदार्थाची जी साम्यावस्था म्हणजे अव्यक्तदशा, ती माझी
परा प्रकृती, दुसरी श्रेष्ठ प्रकृती होय व हिलाच 'जीव' हें नांव आहे.
ती जडामध्ये चेतना निर्माण करते, ज्ञानाला चेतना देते, व मनाला शोक,
मोह आदी विकार आपल्याला झाले आहेत असे मानायला लावते.
या गुणमयी प्रकृतीच्या सांत्रिध्यामुळे बुद्धीला जाणण्याची शक्ती
प्राप्त होते, व ही अहंकाराच्या कुशलतेने जगाला धारण करते.

एतत्, योनीनि, भूतानि, सर्वाणि, इति, उपधारय,
अहम्, कृत्स्नस्य, जगतः, प्रभवः, प्रलयः, तथा

ते सूक्ष्म प्रकृति कोडे । जै स्थूलेचेया आंगा घडे ।
तैं भूतस्युष्टिची पडे । टांकस्याळ ॥ २२ ॥

चतुर्विधु ठसा । उमटों लगे आपैसा ।
मोला तरि सरिसा । परि थर चि आनान ॥ २३ ॥

होंति चौरासी लक्ष थरा । एरा मीति नेणिजे भांडारा ।
भरे आदिशून्याचा गाभारा । नाणेयांसिं ॥ २४ ॥

ऐसे एकतूके पांचभौतिक । पडति बौहस टांक ।
मग तिये समृद्धिचे लेख । प्रकृती चि धरी ॥ २५ ॥

जे आंकूनि नाणे विस्तारी । पाठिं तेयाची चि आटणी करी ।
माझि कर्माकर्माचा व्यवहारि । प्रवर्तु दाची ॥ २६ ॥

हें रूपक परि असो । सांघां उघड जैसे परियसो ।
तरि गा नामरूपाचा अतिसो । हा प्रकृती चि कीजे ॥ २७ ॥

आणि प्रकृति तंच माझां ठांडे । बिंबे एथ आन नाहीं ।
द्वाणौनि आदिनिधन पांडे । जगासि मीं ॥ २८ ॥

मतः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

हे धनंजया, माझ्याहून अधिक श्रेष्ठ असे दुसरे काहीं नाहीं. दोयामध्ये ज्या
प्रमाणे मण्यांचा समुदाय गुंफावा त्या प्रमाणे हें सर्व माझ्यामध्ये गुंफलेले आहे.

हें रोहिणीचे जळ । तेयाचे पांतां जै मूळ ।
तैं रश्म हीं नक्ति केवळ । होये तें भानु ॥ २९ ॥

तिया चि परीं किरीटी । इये प्रकृती जालिये सृष्टी ।
जैं उपसंहारौनि कीजैल गोठि । तैं मी चि आहे ॥ ३० ॥

ही सूक्ष्मप्रकृती जेव्हां स्येच्छेने स्थूल प्रकतीशीं संयुक्त होते,
तेव्हा सर्व भूतस्युष्टी टांकस्यालेतील नाण्याप्रमाणे उत्पन्न होते.
जारज, स्येदज, अंडज, व उद्दिज अशी चार प्रकाराची सृष्टी आपोआप उत्पन्न होते.
त्यांतील पंचमहाभूतांची योग्यता सारखीच असते, परंतु जाति भिन्न असतात.
चौर्यांशीं लक्ष योनींचे आकार तयार होतात, त्या जातींत आणखी किती जाति
आहेत त्यांची गणती नाहीं. त्या सर्व प्राणीरूप नाण्यांनी मायेचा गाभारा भरून जातो.
अशा प्रकारे पंचमहाभूतांची सारख्या तोलाचीं इतकी विपुल
नाणीं पडतात व त्यांच्या घृदीची गणना प्रकृति हीच ठेवरते.
ती प्राणिरूप नाण्यांच्या आकृतीचे योजन करून त्यांचा विस्तारही करते, आणि शेवटी
आटवून सूक्ष्मात नेते; व दरम्यान प्राण्यांकडून कर्माकर्म व्यवहार करून दाखविते.
परंतु हा रूपकालंकार आतां पुरें. अलंकारिक भाषेत न सांगता स्पष्ट
सांगायचे म्हणजे, ही प्रकृतीच प्राण्यांच्या नामरूपांचा विस्तार करते;
आणि ही ज्ञानरूप प्रकृती माझ्या ठिकाणीच कल्पिली जाते. यांत अन्यथा
नाहीं; म्हणून या सर्व जगाचा आदि, मध्य आणि अंत, मीच आहे.

मतः, परतरम्, न, अन्यत्, किंचित्, अस्ति, धनंजय,
मयि, सर्वम्, इदम्, प्रोतम्, सूत्रे, मणिगणा:, इव

हें जै मृगजळ आपल्याला दिसते त्याचे मूळ कारण जेव्हां शोधण्यांत येते,
तेव्हां 'सूर्याचे किरण' हें मूळ नसून, साक्षात सूर्य हाच एक मूळ असतो.
त्याचप्रमाणे, अर्जुना ! जिच्यापायून हीं सृष्टी झाली आहे, त्या सृष्टीचा
उपसंहार करून पाहीले तर तेथे मीच सनातन नित्य वर्तमान आहे हे तूं ओळख.

ऐये हाये दीसे न दिसे । हे मज चि माझिघडे असे ।
मियां चि विश्व धरिजे । जैयें सूत्रे मणि ॥ ३१ ॥

रसोऽहमप्यु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

हे कौन्तेया, जग्नामध्ये रस मी चंद्रसूर्यामधील प्रभा मी. सर्व वेदांमध्ये प्रणव
म्हणजे ३०कार तो मी आकाशीचा शब्द आणि पुरुषामधील पुरुषार्थ तो मीच.

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावस्यौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चस्मि तपस्यिषु ॥ ९ ॥

आणि पृथ्वीच्या ठिकाणी उत्तम सुवास तो मी, अग्नीमध्ये तेज
मी, सर्व भूतांच्या ठारीं जीवन मी, व तपस्यांमध्ये तप मी आहें.

द्वाणौनि उदकीं हान रसु । कां पवर्नीं जो स्पर्शु ।
शशिसूर्या जो प्रकाशु । तो मी चि जाण ॥ ३२ ॥

तेसा चि नैसर्गिकु शुद्धु । पृथ्वीचां ठाइ गंधु ।
गगर्नीं मीं शब्दु । वेदीं प्रणवु ॥ ३३ ॥

नराचां ठाइं नरत्व । जें अहंभावियें यत्व ।
तें पौरुष मी हें तत्व । बोलिजत असे ॥ ३४ ॥

अग्नीं ऐसें आहाच । तेजीं नांवाचें आहे कवच ।
तें परतें केलेयां साच । तेज तें मीं ॥ ३५ ॥

आणि नानाविधिं योनि । जन्मौनि भूते त्रिभुवनीं ।
वर्ततें आहाति जीवनीं । आपुलालां ॥ ३६ ॥

पैं एके पवन् चि पींथि । एके तृणेंतव जींथि ।
एके अन्नाधारे आहाति । जळे एके ॥ ३७ ॥

सृष्टीचे उत्पन्न होणे, दिसणे, न दिसणे हे सर्व भास माझ्या मध्येच आहेत.
दोयाने मणी धारण करावेत त्याप्रमाणे हे विश्व मीच धारण केलेले आहे.

रसः, अहम्, अप्यु, कौन्तेय, प्रभा, अस्मि, शशिसूर्ययोः,
प्रणवः, सर्ववेदेषु, शब्दः, खे, पौरुषम्, नृषु

हे कौन्तेया, जग्नामध्ये रस मी चंद्रसूर्यामधील प्रभा मी. सर्व वेदांमध्ये प्रणव
म्हणजे ३०कार तो मी आकाशीचा शब्द आणि पुरुषामधील पुरुषार्थ तो मीच.

पुण्यः, गन्धः, पृथिव्याम्, च, तेजः, च, अस्मि, विभावस्यौ,
जीवनम्, सर्वभूतेषु, तपः, च, अस्मि, तपस्यिषु

आणि पृथ्वीच्या ठिकाणी उत्तम सुवास तो मी, अग्नीमध्ये तेज
मी, सर्व भूतांच्या ठारीं जीवन मी, व तपस्यांमध्ये तप मी आहें.

म्हणून पाण्याच्या ठिकाणी जो रस आहे, किंवा वाच्यांत जो स्पर्श आहे,
आणि चंद्र व सूर्य यांच्यात जो प्रकाश आहे, तो मीच अहे असे यमज.

त्याच प्रमाणे पृथ्वीच्या ठिकाणी स्वभाचतःच असणारा शुद्ध गंध मीच आहे,
आकाशांत शब्द म्हणून जो आहे, तो मी; व वेदांमधील ओंकार मी आहे.

मनुष्यामध्ये असणारे मनुष्यत्व, आणि ज्या अहंपणाच्या बळाल
'पौरुष' म्हणतात, तें मीच आहे, असा सिद्धांत देव सांगत आहेत.

'अग्नीं' या नांवाचें जें तेजावर आवरण आहे, तें दूर
केल्यावर जें स्वयंसिद्ध तेज असतें तें मी आहें.

आणि त्रैलोक्यांमध्ये नाना प्रकारच्या योनींत प्राणी उत्पन्न होऊन
आपआपल्या जातीच्या अनुरोधानें अन्नादि जीवनानें जीवन जगतात;
कोणी वायूवरच जगतात, कोणी तृणावर जगतात, कांहीएक
अन्नाच्या आधारे जगतात, तर कांहीं केवळ पाण्यावर.

परि हें अप्रसंगालाप । आतां अयतु न बोलें साक्षेप ।
जाणै तपियांचां ठांडं तप । तें रूप माझे ॥ ३८ ॥

ऐसे भूतप्रति आनान । जें प्रकृतिहशें दीसे जीवन ।
तें आघवां ठांडं अभिन्न । मी चि एक ॥ ३९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्यनामहम् ॥ १० ॥

अर्जुना ! सर्व भूतांचे सनातन बीज मीच आहे, असें जाण. बुद्धिमंताचे
ठिकाणी बुद्धी मीच आहे. तेजस्यी पुरुषाचे ठिकाणी असलेले तेज मीच आहे.

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतवर्षभ ॥ ११ ॥

हे भरतश्रेष्ठ ! बलवानाचे आसक्तिरहीत व कामनारहित असणारे बल मीच आहे,
हे भरतश्रेष्ठा, सर्व भूतांचे ठिकाणी धर्माला अनुकूल असणारा जो काम तो मी आहे.

पैं आदिचेनि अवसरे । विरुद्धे गगनाचेनि अंकुरे ।
जें अंतीं गीळी आखरे । प्रणवा पटिचीं ॥ ४० ॥

जंव हा विश्वाकारु असे । तंव जें विश्वा चि सारिखे दीसे ।
मग महाप्रलयदशे । कैसें ही नक्हे ॥ ४१ ॥

ऐसे अनादि जें सहज । तें गा मीं विश्वबीज ।
हें हाताळीं तुज । देइजतसे ॥ ४२ ॥

मग उघड करूनि पांडवा । जैं हें आणिसी सांख्याचेया गावां ।
तैं येयाचा उपेगु वरवा । देखसील ॥ ४३ ॥

बलियांमाझी बल । तें मीं जाण अढळ ।
बुद्धिमतीं केवळ । बुद्धि ते मीं ॥ ४४ ॥

परंतु आतां हें अप्रासंगिक बोलणे बाजूला राहूं दे, आतां पुढे संक्षेपाने
सांगतो. तपस्यी लोकांच्या ठिकाणीं तप ही माझी विभूति आहे असे समज,
असे प्रकृतीच्या आधीन असणाऱ्या प्राणिमात्रांचे जीवन वेगवेगळे
असले तरी एरवीं सर्व भूतांचे ठिकाणीएक मीच अभिन्न जीवन आहे.

बीजम्, माम्, सर्वभूतानाम्, विद्धि, पार्थ, सनातनम्,
बुद्धिः, बुद्धिमताम्, अस्मि, तेजः, तेजस्यनाम्, अहम्

अर्जुना ! सर्व भूतांचे सनातन बीज मीच आहे, असें जाण. बुद्धिमंताचे
ठिकाणी बुद्धी मीच आहे. तेजस्यी पुरुषाचे ठिकाणी असलेले तेज मीच आहे.

बलम्, बलवताम्, च, अहम कामरागविवर्जितम्,
धर्माविरुद्धः, भूतेषु, कामः, अस्मि, भरतवर्षभ

हे भरतश्रेष्ठ ! बलवानाचे आसक्तिरहीत व कामनारहित असणारे बल मीच आहे,
हे भरतश्रेष्ठा, सर्व भूतांचे ठिकाणी धर्माला अनुकूल असणारा जो काम तो मी आहे.

सृष्टीच्या प्रारंभकाळीं आकाशाचा अंकुर फुटून जें जीवन धारण करते, आणि तेच
बीज सृष्टीच्या प्रलयकाळीं ३०कारारूपी स्थानावर उमटणारी अक्षरे गिळून टाकते.

जो पर्यंत हा विश्वाचा आकार आहे, तोपर्यंत जें विश्वाच्या आकाराचे
दिसते परंतु महाप्रलयाचे वेळेस तें कोणत्याही आकाराचे नसते.

अशा प्रकारे जें स्वयंसिद्ध व अनादि विश्वबीज, तें मीच आहें,
हा सिद्धांत तुझ्या हातांत देत आहे म्हणजे स्पष्ट सांगत आहे.

मग, अर्जुना, या ज्ञानाचा तूं जेव्हां आत्मानात्मविचाराशीं सांधा
जोडशील, तेव्हां त्याचा उपयोग तुला चांगला दिसून येईल.

बलवान् लोकांमध्ये जें अढळ बल आहे, तो माझीच विभूति आहे
व बुद्धिमंतांची निखळ स्पष्ट, सत्य जाणणारी बुद्धी मीच आहे.

भूतांचां ठांडं कामु । तो मीं ह्याणे रामु ।
जेणे अर्थातव धर्मु । थोरु दीस्ये ॥ ४५ ॥

एळ्हिं विकाराचेनि पैसें । करी किर इंद्रियांचेया चिएसें ।
परि धर्मासि वेखासें । जाओं नेंदी ॥ ४६ ॥

जे अप्रवृत्तिचा अक्षांटा । सांडूनि विधिचिया चिनीगे घाटा ।
तेवीं चि नियमाचा दीवटा । सवें चाळी ॥ ४७ ॥

कामु एसिया ओजा प्रवर्ते । ह्याणौनि धर्मासि होये पुरते ।
मग मोक्षतीर्थिंचे मुगुते । संसारु भोगी ॥ ४८ ॥

जो श्रुतिगौरवाचा मांडवीं । कामु सृष्टिचा वेलु घाढवी ।
जंघ कर्मफळेंसीं पालवी । अपवर्गी टेंके ॥ ४९ ॥

ऐसां नियतु कां कंदर्पु । जो भूतां एयां बीजरूपु ।
तो मीं ह्याणे घापु । योगियांचा ॥ ५० ॥

हें येकेक केती साधावें । आतां वस्तुजात चि आघावें ।
मजपासौनि जाणावें । विकरले असे ॥ ५१ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामस्याश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

सात्त्विक, राजस आणि तामस म्हणून जे भाव आहेत, ते सर्व माझ्यापासून उत्पन्न
झालेले आहेत असें जाण. ते माझ्यामध्ये आहेत, पण मी त्यांच्या मध्ये नाहीं.

जे सात्त्विक हान भाव । कां रजतमादि सर्व ।
ते ममरूपसंभव । ओळख तूं ॥ ५२ ॥

हे जाले तरि माझां ठांडं । परि येयामाझी मी नाहीं ।
जैसी स्वप्रिंचां डोहीं । जाग्रति न बुडे ॥ ५३ ॥

ज्या कामाच्या योगाने धर्माचा उत्कर्ष होतो, असा प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं असणारा
जो काम, तो मी आहें, असें आत्मस्वरूपांत रमणी होणारे भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले.

हा शुद्ध काम जरी सामान्यतः विकारांच्या प्रवाहानुरूप इंद्रियतृप्तीचे
कर्म करतो, तरी तो इंद्रियांना धर्माविरुद्ध जाऊं देत नाहीं.

तो काम निषेधाची आडवाट सोडून विधीच्या वाटेने व्यवस्थित
जातो; आणि नियमितपणाची मशाल याच्याबरोबर नेहमीं असते.

अशा सावधपणाने काम व्यवहारूं लागला, म्हणजे धर्माची पूर्तता
होते, मग मोक्षतीर्थीचा जणूं मोतीच असा संसार तो काम भोगतो.

जो वेदाङ्गेचा अत्यंत आदर बाळगून, त्या आदररूपी मांडवावरच, तो काम विश्वाची
वेल अशी चढवतो कीं, त्या कर्माची फळे व पाने मोक्षाला जाऊन भिडतात.

अशी शास्त्रनियमित विषयवासना व जी या सर्व भूतस्यृष्टीच्या उत्पत्तीला
बीजभूत आहे, ती वासना मी आहे, असें योगियांचा पिता श्रीकृष्ण बोलता झाला.

आतां, याप्रमाणे एक एक गोष्ट तुला कोठवर सांगावी ? तर वस्तुमात्र
जें कांहीं आहे, तें सर्व माझ्यापासून विस्तार पावले आहे, असें समज.

ये, च, एव, सात्त्विकाः, भावाः, राजसाः, तामसाः, च, ये,
मत्तः, एव, इति, तान्, विद्धि, न, तु, अहम्, तेषु, ते, मयि

जे सत्त्वगुणाने, रजोगुणाने व तमोगुणाने युक्त पदार्थ आहेत,
ते सर्व माझ्या स्वरूपासून उत्पन्न झाले आहेत असें समज.

हे विकार उत्पन्न झाले तरी ते माझ्या ठारीं उत्पन्न होतात, तरी
मी त्याच्यांत नाहीं. ज्याप्रमाणे स्वप्रींच्या डोहांत जागृती बुडत नाहीं;

ना तरि रसाची चि सुवट । जैसी वीजकणिका तरि घनवट ।
परि तियेतव होये जैं काष्ट । अंकुरद्वारे ॥ ५४ ॥

मग तेया काष्टाचां ठांड । सांघ पां वीजपणा आहे काहीं ।
द्वाणौनि विज्ञानीं मीं नाहीं । जऱ्हीं हें माझे ॥ ५५ ॥

पैं गा गगनीं उपजे आभाळ । परि तेथ गगन नाहिं केवळ ।
अथवा आभाळीं होये सलील । तेथ अम्र नाहिं ॥ ५६ ॥

मग तेया उदकाचेनि चि अवेसे । जालें तेज जैं लखलखीत दीसे ।
तेयां विजूंमाझि काइ असे । सलील तें ॥ ५७ ॥

सांघै अग्नीतव धूमु होये । तिए धूमीं काये अग्नि आहे ।
तैसा विकारु हा मी नोहें । जैहीं विकरलां असे ॥ ५८ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भविरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

या त्रिगुणात्मक भावांनीं हें सर्व जग मोहून गेलें आहे; म्हणून, या गुणांच्या
पलीकडे असलेला अविनाशी असा जो मी, त्या मला ते जाणत नाहीं.

परि उदकीं जाली घाबुली । उदकातें चि जैसी झांकोली ।
कां वायाचिया आभाळीं । आकाश लोपे ॥ ५९ ॥

हो गा ख्यप्त हें लटकें नोहे । परि निद्रावशें जैं बाणलें होये ।
तैं आठउ काइ देंत आहे । आपणपे ॥ ६० ॥

हें असो नेणों कैचें । जैं डोलां चि पटल रचे ।
तेणे देखुणेपण डोलेयांचें । न गीळिजे काइ ॥ ६१ ॥

तैसी माझी चि हे बिंबली । गुणात्मक साउली ।
किं मज चि आड ठेली । जवनीक जैसी ॥ ६२ ॥

अथवा ज्या प्रमाणे भरीव वीं गोठलेला रसच असतो, आणि
त्या पासूनच अंकूर उत्पन्न होऊन, पुढे त्याचें काष्ट होतें.

आणि मग त्या लाकडांत कोठें तरी वीजाचा गुण असतो का ? तसा
जरी मी विकारमय झालेला दिसलों, तरी मी त्या विकारांमध्ये नाहीं.

वास्तविक आकाशांतच अप्रें येतात, पण त्या अप्रांत आकाश नसतें,
व मेघातून पाणी निर्माण होते, पण त्या पाण्यात मेघ सापडत नाही;
पाण्याने भरलेल्या मेघांच्या संघर्षणाने लखलखीत अशी वीज चमकते,
त्या लखलखणांच्या विजेत पाणी असतें, असे म्हणतां येईल काय ?

सांग अग्नीपासून धूर तयार होतो, त्या धुरांत अग्नी आहे काय ? तसाच
मी जरी विकार पावलेला, जगदूपाने भासतो तरी मी विकारी नव्हे.

त्रिभिः, गुणमयैः, भावैः, एभिः, सवम्, इदम्, जगत्,
मोहितम्, न, अभिजानाति, माम्, एभ्यः, परम्, अव्ययम्

पाण्यातच उत्पन्न झालेले शेवाळ त्या पाण्याला झाकून
टाकते, किंवा अप्रांनीं जसें आकाश उगाच व्यापिलें जातें,
किंवा स्वप्न जरी खोटें म्हणतां येतें, तरी जोपर्यत निद्रेची सज्जा आहे, तोपर्यत तें
आपल्या अनुभवाला येतें, मग तें आपल्याला आपल्या अस्तित्वाचें भान उरूं देतें काय ?
वरील दृष्टान्त राहूं दे. आपल्याच डोळ्यात पटल तयार
होते, आणि तेंच पटल जसें डोळ्याची दृष्टी नष्ट करतें;
त्या प्रमाणे त्रिगुणात्मक माया माझीच पडलेली छाया आहे.
ती माझी सावली पडघाप्रमाणे माझ्याच स्वरूपाच्या आड येते.

द्वाणौनि भूते मातें नेणती । माझीं चि परि मीं नव्हति ।
जैसीं जळा जळे न विरति । मुक्ताफळे ॥ ६३ ॥

पैं पृथ्वीचा घटु कीजे । सर्वे चि पृथ्वीसि मिळे जरि मेळविजे ।
तो चि अग्निसंगे सिंविजे । तरि मांगल होये ॥ ६४ ॥

तैर्ये भूतजात सर्व । हे माझे चि कीर अवयव ।
परि मायायोगे जीव- । दशे आले ॥ ६५ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरंति ते ॥ १४ ॥

आतां महानदी हे माया । उतरैनियां धनंजया ।
मी होइजे हैं आया । कैसेनि ये ॥ ६६ ॥

जिये ब्रह्मचलाचां आघाडां । पाहिलेया संकल्पजळाचेया उभडा ।
सर्वे चि महाभूतांचा बुडडा । साना आला ॥ ६७ ॥

जे शृष्टिसंचाराचेनि ओघें । चडत काळकलांचेनि वेघें ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिचीं तुंगे । तटे सांडी ॥ ६८ ॥

जे गूणधनाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें ।
घेउनि जांत नगरें । यमनियमांचीं ॥ ६९ ॥

जे द्वेषाचां आवर्ती दाटत । तेथ मत्स्यराचे हकरे पडत ।
माझि प्रमादादि तलपु अंत । महामीन ॥ ७० ॥

जेथ प्रपंचाचीं वलणे । कर्मा अकर्माचीं ओभाणे ।
वरि तराति ओसाणे । सुखदुखांचीं ॥ ७१ ॥

म्हणून प्राणी मला जाणत नाहींत, ते माझेच आहेत, पण मदूप होत नाहींत. जशीं जळीं निर्माण झालेलीं मोत्ये जळांत विरघळत नाहींत.

मातीपासून केलेला घट लगेच मातींत मिळविला असतां
मिळतो, पण तोच अग्नीत तापविला तर मातीत मिसळत नाही.

त्याप्रमाणे सर्व प्राणी, वास्तविक माझेच अंश
आहेत. परंतु मायेच्या योगाने जीवपणाला पावले,

दैवी, हि, एषा, गुणमयी, मम, माया, दुरत्यया,
माम्, एव, ये प्रपद्यन्ते, मायाम्, एताम्, तरन्ति ते

ही माझी त्रिगुणात्मिका दैवी माया तरून जाण्यास दुस्तर
आहे. जे मलाच शरण येतात ते ही माया तरून जातात.

तेहां धनंजया, ही महत्तत्त्वादि माझी माया तरून या
भूतमन्त्रांनी माझ्याशी ऐक्य पावले पाहिजे, पण हे व्हाये कसे ?

जी महानदी ब्रह्मरूपी पर्वताच्या तुटलेल्या कडयांतून मूळ संकल्परूपी उसळीने
निघाल्या बरोबर तिच्यांत पंचमहाभूतांचे लहानगे बुडबुडे निर्माण झाले.

जी यृष्टीच्या विस्ताररूपी ओघाने कालाच्या ग्रास करणाऱ्या शक्तिरूपाच्या
वेगाने प्रवृत्ती आणि निवृत्ती हे दोन्ही उंच कांठ ओलंडून ती वाहू लागली.

त्रिगुणरूपी मेधाच्या सारख्या वर्षाचामुळे त्या मायानदीला
भ्रांतींचा महापूर आला व त्यात यमनियमरूपी गावे वाहून गेली.

त्या महानदीच्या प्रवाहांत जागोजाग द्वेषाचे भवरे व मत्स्यराचीं वलणे पडतात
व त्यांत तरुण स्त्रिया हेच मोठमोठे मत्स्य या मायानदीत चमकत असतात.

जिच्या मध्ये प्रपंचरूपी वलणे आहेत, त्यात कर्म व अकर्म यांचे जोरदार
फोफावणारे ओघ व सुख-दःखरूपी कटीकचरा त्यावर तरंगत वाहत असतो.

रतिचेया बेटा । आदल्लति कामाचिया लाटा ।
तेथे जीघफेन संघाटां । सीध दीसे ॥ ७२ ॥

अहंकाराचिया चळियां । वरि मद्वयाचिया उकळिया ।
जेथे विषयोर्माचे कळिया । उल्लाळु घेंति ॥ ७३ ॥

उदोअस्तूंचे लोंडे । पडित जन्ममृत्युचे चोंडे ।
जेथे पांचभौतिक बुडडे । होंत जांत ॥ ७४ ॥

संमोह-भ्रम-मासे । गीळित धैर्याचीं आविंसे ।
जेथे देवढे भंगत वळसे । अज्ञानाचे ॥ ७५ ॥

भ्रांतिचेनि खडुळे । रेवले आस्थेचे अवगाळे ।
रजोगुणाचेनि खळाळे । स्वर्गु गाजे ॥ ७६ ॥

तमाचे धारसे काढ । सत्याचे थीरपणे जाड ।
किंवहुना हे दुवाड । मायानदी ॥ ७७ ॥

पैं पुनरावृत्तिचेनि उभडे । झळंबताति सत्यलोकिचे हुडे ।
घायें गडबडीत ढोंडे । ब्रह्मगोळकांचे ॥ ७८ ॥

ते पाणियांचेन वहिलेपणे । आझूं न धरिती चि ओभाणे ।
ऐसा मायापुरु हा कवणे । तारिजैल गा ॥ ७९ ॥

एक स्वयंबुद्धिचां वाहीं । रिगाले तेयांची शुद्धि नाहीं ।
एक जाणिवेचां डोहीं । गर्वे गीळिले ॥ ८० ॥

एकिं विद्येचिया सांगडी । घेतलिया अहंभावाचिया डौंडी ।
ते मदमीनाचां तोंडीं । सगळे चि गेले ॥ ८१ ॥

एकिं वयसेचें जाड बांधले । मग मन्मथाचिये कासे लागले ।
ते विषयमगरीं सांडिले । चघळूनियां ॥ ८२ ॥

विषयसुखाच्या बेटावर कामाच्या लाटा आदलूं लागल्या व अनेक
जीघ फेसरूपाने या बेटाच्या तीरावर जमा झालेले असतात.
या नदीत अहंकाररूपी धार आहे, वर त्यांत धन, विद्या, सामर्थ्य यांच्या
मदाच्या उकब्ब्या येतात, आणि तेथे विषयवाच्यनांच्या लाटा उसलतात.
ज्या नदीत उदयास्तांच्या लोंद्यानीं जन्ममरणाचे डोह पडतात, आणि तेथें
किती तरी पांचभौतिक देहरूपी बुडबुडे उत्पन्न होतात व नाहीसे होतात.
जिच्यांत मोह व भ्रांती हे मासे धैर्यरूपी आमिषे गिळून टाकीत
आहेत व ज्या नदीत अज्ञानाचे भोवरे वक्रगतीने फिरत आहेत;
जिच्यांत भ्रांतीच्या गटूलपणाने आशारूप गाळांत प्राणी फसले
व रजोगुणाच्या खळखळाटाचा आवाज स्वर्गापर्यंत ऐकूं गेला;
ज्या मायानदींत तमोगुणाचे प्रवाह पुष्कळ व जोराचे असतात व सत्यरूपी
स्थिर पाण्याचा मोठा डोह आहे; अशी ही नदी तरण्यास कठीण आहे.
तिच्या पूर्वजन्मरूपी लाटांची उसली सत्यगुणाच्या बुरुजांवर आदलत
असते. पुनरावृत्तीच्या आधाताने ब्रह्मांडाचे धोंडे कोसळून पडतात.
त्या पण्याचा वर्षाच यारखा होत असल्यामुळे अजून तिचा
लोंदा थांबतच नाहीं असा हा मायेचा पूर कोण तरून जाईल ?
कोणी आपल्या बुद्धीच्या बळावर हिजमध्ये उडी टाकली, ते कोठे गेले त्यांचा पत्ताच
लागला नाही. दुसरे कांहीं ज्ञानाच्या डोहांत सांपडले, त्यांना गर्वाने गिळून टाकले.
मग कुणीं एकांनीं तिन्ही घेदांचे ज्ञान या सांगडी घापरल्या, पण त्याबरोबरच
अभिमानाचे मोठे धोंडे घेतले. ते मदरूपी माशाच्या तोंडांत सगळेच्या सगळे गेले.
कोणीं तारुण्याच्या बळाचा आधार घेतला, पण ते मदनाच्या
नादी लागले, त्यांना विषयरूप मगरांनी चघळून टाकले.

आतां वृद्धाप्याचेया तरंगा- । माझि मतिप्रमाचा जरंगा ।
तेणे कवळिजताति पैं गा । चहूंकडे ॥ ८३ ॥

आणि शोकाचां कडां उपटत । रोगाचां आवर्ती दाटत ।
आपदागिधिं चुंबिजत । उधवलां ठांडे ॥ ८४ ॥

मग दुःखाचेनि बरटेनि बोंबले । पाठिं मरणाचिया रेवा रेवले ।
ऐसे कामाचिये कासे लागले । गेले वायां ॥ ८५ ॥

एकिं यजनक्रियेचीं पेटीं । घातलीं बांधौनि पोटीं ।
ते स्वर्गसुखाचां कपाटीं । भरौनि ठेले ॥ ८६ ॥

एकिं मोक्षिं लागावेयाचिया आशा । केला कर्मबाह्याचा भर्वसा ।
परि ते पांडिले गा करूनि वळसां । विधिवाधाचा ॥ ८७ ॥

जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तागा न लगे ।
वरि काहिं काहिं तरों ये योगे । परि विपायें तो ॥ ८८ ॥

ऐसे जीवाचिये आगवणे । इये मायानदीचें उतरणे ।
हें काइसेयासारखे बोलणे । द्विणावें पां ॥ ८९ ॥

जरि अपथ्याशीला व्याधी । कले साधूं दुर्जनाची बुद्धि ।
कां रागी सांडी रिद्धि । आली सांती ॥ ९० ॥

जरि चोरा सभा दाटे । अथवा मीना गळु घोंटे ।
ना तरि भेडा उल्हाटे । विंवसी जरि ॥ ९१ ॥

पाडसा घागूर करांडी । जरि मुँगी मेरु ३०लांडी ।
तरि मोहाचि पैल थडी । देखति जीव ॥ ९२ ॥

क्षणौनि गा पांडुसुता । जैसी सकामा न जिणवे चि वनिता ।
तैसी मायामय हे सरिता । न टके जीवां ॥ ९३ ॥

मग ते वार्धक्यरूप लाटांमध्ये तरंगत जात असतां बुद्धिप्रंशारूपी
जाळ्यात सापडले व त्यायोगे चहूंकडून जखडले गेले,
आणि शोकरूपी कडयांवर आपटत, क्रोधाच्या आवर्तामध्ये दाटत, ते
जेथे वर डोके काढतात, तेथे आपत्तीरूपी गिधाडांनी त्यांचे लचके तोडले.
नंतर ते दुःखरूपी चिखलाने भरले, नंतर मरणाच्या गाळांत
रुतले. अशा प्रकारे जे विषयाच्या मागे लागले ते फुकट गेले.
कोणी यज्ञकर्मरूपी पेटी पोटाशी बांधून मायानदीतून तरण्याचा
प्रयत्न केला, ते स्वर्गसुखाच्या कपारीमध्ये अडकून राहिले.
कोणी मोक्षप्राप्तीचा आशेने कर्मरूप बाहुबलावर भरंवसा टाकला;
परंतु ते विधिनिषेधाच्या भोवव्यांत आयतेच सापडले !
या मायानदींत वैराग्याची नाव शिरणे कठीण आहे. त्याच प्रमाणे विवेकरूपी घेळूला
ठाव लागत नाही. जेथे योगसाधनाने कांहींसे तरतां येते, पण तेही विरळाच !
आशा मायानदीला तरून जाण्याचे जिवाल सामर्थ्य
आहे, हें म्हणणे कशासारखे आहे म्हणून म्हणावे.
जर पथ्य नकरणाराची व्याधी टलेल, साधूला दुर्जनाची बुद्धी कलूं
शकेल, किंवा विषयासक्त पुरुष सिंद्धी प्राप्त झाली असतां तिला सोडील;
जर चोरांची भीती न्यायसभेला घाटेल, अथवा माशाला जर गळ गिळून
टाकतां येईल, किंवा भित्रा मनुष्य जर भुतावर धांवून जाऊं शकेल,
हरणाचे पोर व्याधाचे जाले तोडील किंवा मुँगी मेरू ओलांडील,
तरच मायानदीच्या पलीकडील कांठं जीव पाहूं शकतील.
म्हणून हे अर्जुना, ज्या प्रमाणे विषयासक्त पुरुषाला स्त्री जिंकतां येत नाही,
त्याप्रमाणे जीवांना ही मायारूप नदी स्वसामर्थ्यानें तरतां येणार नाही.

एथ एक चि लीला तरले । जिहिं भजौनि मातें घरिले ।
तेया ऐली चि थडिये सरले । मायाजाळ ॥ ९४ ॥

जे अहंभावाचें ओझें सांडुनि । विकारांचिया झुलुआ चूकौनि ।
अनुरागाचा निरु ताउनि । पाणिढाळु ॥ ९५ ॥

जेया ऐक्याचिये उतारां । बोधाचा जोडला तारा ।
मग निवृत्तिचेया पैला तीरा । झेंपावले जे ॥ ९६ ॥

जेयां सदुरु तारू पुढे । जे अनुभवाचिये कासे गाढे ।
जेयां आत्मनिवेदन तरांडे । आकळले ॥ ९७ ॥

ते उपरतिचां वाविं सेलत । सोहंभावाचेनि थांवे पेलत ।
मग निगाले अनकळित । निवृत्तिटी ॥ ९८ ॥

एणे उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले ।
परि ऐसे भक्त विपाइले । बहुवय नाहिं ॥ ९९ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

मायेने ज्यांचे ज्ञान नष्ट केले आहे, असा आसुरी प्रकृतीला
प्राप्त झालेला दुराचारी मूढ नराधम मला शरण येत नाहीं.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञास्युरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

अर्जुना, हे भरतश्रेष्ठा, अर्थार्थी, आर्त, जिज्ञास्य, आणि
ज्ञानी असे चार प्रकारचे पुण्यवान लोक मला भजतात.

जें बहुतां एकां आवांतरु । अहंकाराचा भूतसंचारु ।
जाला द्यौनैनि विसरु । आपणां तेयां ॥ १०० ॥

या ठिकाणीं जे सर्वभावाने मला भजले, तेच ही मायानदी सहज तरुन गेले;
तर ते अलीकडच्या कांठीं अस्यांनाच मायारूप जल पार नाहींयें होतें.

ज्यांनी अहंभावाचें ओझें टाकून, विकल्परूपी वारा
चुकवून, प्रेमाच्या आहोटींचें पाणी नीट तपासले,
ज्यांना जीव-परमात्म्याच्या ऐक्यविषयक ज्ञानाची सोपी पायवाट
सापडली, व मग मायानदीच्या निवृत्तिरूप पैलतीरावर ते सहज गेले.

ज्यांना सद्गुरु हाच नावाडी असून ज्यांनीं अनुभवाची कास बळकट
मारली आहे, व ज्यांना आत्मनिवेदनरूपी ताफा प्राप्त झाला आहे;
ज्यांनीं वैराग्यरूपी वाहूंच्या बळाने पाणी तोडले, सोहंभावाच्या बळे तोल
सांभाळला, कसल्याही अडचणीत न पडतां, निवृत्तिरूपी कांठावर ते बाहेर आले.

या उपायाने जे मला भजले, ते ही माझी माया तरुन गेले,
परंतु असे माझे भक्त फारच विरला ! ते जास्त नाहीत.

न, माम्, दुष्कृतिनः, मूढाः, प्रपद्यन्ते, नराधमाः,
मायया, अपहतज्ञानाः, आसुरम्, भावम्, अश्रिताः

मायेने ज्यांचे ज्ञान नष्ट केले आहे, असा आसुरी प्रकृतीला
प्राप्त झालेला दुराचारी मूढ नराधम मला शरण येत नाहीं.

चतुर्विधाः, भजन्ते, माम्, जनाः, सुकृतिनः, अर्जुन,
आर्तः, जिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी, च, भरतर्षभ

कारण, त्या एका भक्ताखेरीज इतर बहुतांना अहंकाराचें वारे भरते
आणि त्यामुळे त्यांना आत्मज्ञानाची विस्मृती झालेली असते.

तेव्हा नियमाचे वस्त्र नाठवे । पुढैली अधोगतिची लाज
नेणवे । आणि करितात जें न करावे । वेदु द्वाणे ॥ १०१ ॥

पाहे पां शरीराचेया गावा । जेयालागि आले पाडवा ।
तो कार्यार्थु आघवा । सांडूनियां ॥ १०२ ॥

इंद्रियांचा राजबीदीं । अहंमतिचा जल्पवादिं ।
विकारांतराची मांदी । मेळविताति ॥ १०३ ॥

आणि दुःखशोकाचां घांड । मारिलेयाची से चि नाहिं ।
हें सांघावेया कारण काइ । ग्रसिले माया ॥ १०४ ॥

द्वाणौनि मातें चूकले । ऐसा चतुर्धिं मज भजले ।
जिहीं आत्महिता केले । वाढतें गा ॥ १०५ ॥

तो पहिला आर्तु द्वाणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे ।
तीजा आर्थर्थी जाणिजे । ज्ञानियां चौथा ॥ १०६ ॥

तेथ आर्तु तो आर्तिचेन व्याजे । जिज्ञासु तो जाणावेया चि
लागि भजे । तीजेन तेणे अर्थिजे । अर्थसिद्धी ॥ १०७ ॥

मग चौथेयाचां ठांड । काहिं चि करणे नाही ।
द्वाणौनि भक्तु येकु पाइ । ज्ञानियां जो ॥ १०८ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्धिशष्टते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १०९ ॥

जे तेया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फीटले भेदांचे कडवयें ।
मग मी चि जाला समरसें । आणि भक्तु तेविं चि ॥ १०९ ॥

त्या वेळीं त्यांस नियमरूपीं वस्त्राचे भान रहात नाहीं, भावी अध्यपाताची
लाज वाटत नाहींशी होते, आणि ते वेदवाह्य वर्तणूक करितात.
अर्जुना, ज्या कार्याच्या सिद्धीसाठी आपण या शरीराचा
आश्रय केला आहे, तो कार्यभाव साधण्याचे सोडून.
इंद्रियरूपी गांवाच्या राजरस्त्यावर 'हा मी, हे माझे' अशी वृथा बडबड
करण्या करितां नाना प्रकारच्या विकारांचे समुदाय ते गोळा करतात.
आणि दुःख व शोक यांचे घाव पडत असतांही त्यांना त्यांचे स्मरणच
नाहीं, हें सर्व सांगण्याचे कारण इतकेच की ते मायेने ग्रासलेले असतात.
म्हणून हे मला शरण येत नाहीत. म्हणून ते मला मुकले,
ज्यांनी माझे भजन केले त्यांनी आत्महित वृद्धिंगत केले.
त्यांतील जो पहिला, त्याला आर्त म्हणावे; दुसरा जिज्ञासू,
आणि तिसरा अर्थर्थी आणि चौथा तो ज्ञानी होय,
आर्त भक्त आपले दुःख नाहीसे होण्याकरिता, 'जिज्ञासू' हा ज्ञानलालयेन,
तिसरा जो अर्थर्थी तो द्रव्यप्रपत्तीचे इच्छेने माझा भक्त होतो.
जो ज्ञानी आहे तो कोणत्याही कामनेने मांझे भजन करीत
नाही म्हणून तो ज्ञानी भक्तच खरा एकमेव भक्त होय.

तेषाम्, ज्ञानी, नित्ययुक्तः, एकभक्तिः, विशिष्टते,
प्रियः, हि, ज्ञानिनः, अत्यर्थम्, अहम्, स, च, मम, प्रियः:

त्यांच्यामध्ये नित्य माझ्या ठिकाणी ऐक्य भावानें स्थित झालेला अनन्यप्रेमभक्तीचा ज्ञानी भक्त
अति श्रेष्ठ होय. कारण ज्ञानी मनुष्याला मी अत्यंत प्रिय आहे व तो माझा अत्यंत प्रिय आहे.

कारण कीं, ज्ञानाच्या प्रकाशानें त्याच्या ठिकाणचा द्वैताद्वैतरूपी अंधार नाहींसा
होतो; तो मदूप झालेला असतो आणि तसाच माझा भक्ती होऊन राहतो.

परि आणिकाचिये दीठी नावेक । जैसा फटिकु चि आवडे उदक ।
तैसा ज्ञानी नके कवतीक । सांघतां तें ॥ ११० ॥

जैसा वारा कां गगनी वीरे । मग वारेपण वेगळे नुरे ।
तेहि भक्त हे पैज न सरे । जरि ऐक्या आला ॥ १११ ॥

परि पचनु हालौनि पाहिजे । तरि गगना हि वेगळा देखिजे ।
एळविं गगन तो हें साहाजें । असे जैसें ॥ ११२ ॥

तैसें शरिरें हान कर्मे । तो भजतसे ऐसा गमे ।
परि आंतरे प्रतीतिर्थर्मे । मी चि जाला ॥ ११३ ॥

आण ज्ञानाचेनि उजियडलेपणे । मी आत्मा ऐसें तो जाणे ।
ह्याणौनि मी हीं तैसें चि ह्याणे । उचंबळला सांता ॥ ११४ ॥

हां गा जीघापैलीकडिली खुणे । जी पावौनि घावरों हीं जाणे ।
तो देहाचेनि वेगळेपणे । काइ वेगळा होये ॥ ११५ ॥

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

हे सर्वही भक्त उत्कृष्टच आहेत; परंतु त्यांत ज्ञानी तर माझा आत्माच असे मी मानतो, कारण माझे
ठिकाणीच त्याचे चित्त स्थिर झालें असल्यामुळे, मलाच सर्वोत्तम गती मानून माझा आश्रय करतो.

ह्याणौनि आपुलालेया हिताचेनि लोभे । मज आवडे तो हीं भगतु झोवे ।
परि मीं चि करी वाल्यें । ऐसा ज्ञानियां येकु ॥ ११६ ॥

पाहे पां दुभतेयाचिया आशा । जग चि धेनू करित आहे फांसा ।
परि दोरेविण कैसा । घत्याचा बळी ॥ ११७ ॥

कां जें तनुमनुप्राणे । तें आणिक कांहीं चि नेणे ।
देखे तेयाते ह्याणे । हे माय चि कीं ॥ ११८ ॥

परंतु ज्याप्रमाणे स्फटिकमणी पाण्याहून निराळा असतो, तसा हा ज्ञानी पुरुष
इतरांच्या दृष्टीला दिसतो तसा नके; त्याचे गुणवर्णन मला आनंददायी आहे.

ज्याप्रमाणे वारा आकाशात विरला म्हणजे मग वेगळा दिसत नाही, त्या प्रमाणे
ज्ञानी जरी माझ्याशीं ऐक्याला पावला, तरी त्याची भक्त ही प्रतिज्ञा जात नाहीं.

जर वारा हलवून पाहिला, तर गगनावेगाली त्याची जाणीच
होते खरी, एरवीं तो वारा स्वभावतःच आकाशरूप असतो.

त्याप्रमाणे शरीराकडून होणाऱ्या कर्मामुळे तो भक्त असा भासतो,
पण आंतील अनुभवाच्या अंगानें तो मदूपच झालेला असतो.

आण आपल्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें तो मी आत्माच आहे' असे जाणतो,
म्हणून मीही संतोष पावून त्याला आपला आत्मा असे म्हणतों.

जो जीवदशोच्या पलीकडील खूण समजून घेऊन व्यवहारांत
घागतो, तो देहाच्या वेगळेपणानें खरोखर वेगळा होईल काय ?

उदाराः, सर्वे, एव, एते, ज्ञानी, तु, आत्मा, एव, मे, मतम्,
आस्थितः, सः, हि, युक्तात्मा, माम्, एव, अनुत्तमाम्, गतिम्

म्हणून अर्जुना ! आपल्या कल्याणाकरिता कोणीही माझी भक्ती करतो,
परंतु मी ज्याच्यावर प्रीती करतों तो भक्त एकच, तो म्हणजे ज्ञानी भक्त.

पहा अर्जुना ! दूध मिळावें म्हणून दुधाचे आशेने लोक गायीला दाव्यानें बांधून
ठेवतात परंतु पायाला दोर न बांधतांच वासराला दूध मात्र आनायासे मिळते.

याचे कारण असे कीं, तनमनजीवानें त्या वासराला दुसरे कांहींच ठाऊक
नसतें. गायीला पाहिल्यावरोवर तें वासरूं 'माझी माय' म्हणुन हंबरतें.

तें एणे मानें अनन्यगति । द्विणौनि धेनू हीं तैसी चि प्रीति ।
एयालागि लक्ष्मीपति । बोलिले साच ॥ ११९ ॥

हें असो मग द्विणितले । जे कां गा तुज सांघितले ।
ते ही भक्त भले । पढियंति आद्वां ॥ १२० ॥

परि जाणौनियां मातें । जो पाहों विसरला माघौतें ।
जैसें सागरा एउनि सरिते । मुरुडावें ठेलें ॥ १२१ ॥

तैसी अंतष्करणकुहरीं उपनली । जेयाची प्रतीतिगंगा मज मीनली ।
तो मीं हे काइ बोली । फार करू ॥ १२२ ॥

तरि ज्ञानियां जो द्विणिजे । तो चैतन्य चि केवळ माझें ।
हें न द्विणावें परि काइ कीजे । न बोलो नैये ॥ १२३ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

अनेक जन्म धेतल्यावर, तन्यज्ञान प्राप्त ज्ञालेला ज्ञानी सर्व कांहीं वासुदेवच
आहे असें ज्ञान प्राप्त होऊन तो ज्ञानी शरण येतो; तो महात्मा अति दुर्लभ आहे.

जें तो विषयांचिये मांट झाडी- । माझी कामकोधाची पाझडी ।
चूकौनि आला पाडी । सद्वायनेचिये ॥ १२४ ॥

मग साधुसंगें सुभटा । उजू सक्कियेचिया वाटा ।
अप्रवृत्तिचा अव्हांटा । डावा केला ॥ १२५ ॥

आणि जन्मशतांचां वाहातवणां । तेविं चि आशेचिया न लै
चि वाहाणां । तेथ फळहेतुचा उगणां । कवण चाळी ॥ १२६ ॥

ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती- । माझी धांवत स्फुडिया आइती ।
तंव कर्मक्षयाची पाहांती । सोये जाली ॥ १२७ ॥

तें वासरू इतके अनन्यगती असतें, म्हणून गायीचीही त्याच्यावर
तशीच प्रीति असते. म्हणून श्रीकृष्ण म्हणाले तें अगदीं खरें आहे.
असो. भगवान् पुन्हा म्हणाले, "अर्जुना, दुसरे जे तीन भक्त
मीं तुला सांगितले, ते देखील आम्हांला चांगले आवडते आहेत.
त्यांना माझें ज्ञान झाले म्हणजे मग ते परत फिरणें विसरतात.
जशी समुद्रापर्यंत पोंचल्यावर नदी माघारी वळूं शकतच नाहीं,
तशीच ज्याच्या अंतःकरणांत उद्घवलेली अनुभूतिगंगा माझ्यां स्फृप्तसागरांत
येऊन मिसळली, तो मीच झाला, हें आतां सांगावें तरी किती आणि कयें ?
वास्तविक पाहिले तर ज्ञानी म्हणून जो म्हणतात, तो तर केवळ माझें चैतन्यच आहे.
हें सांगूं नये, पण काय करावें ? ही न बोलण्याची गोष्ट तुला प्रसंगोपात्त सांगितली.

बहूनाम्, जन्मनाम्, अन्ते, ज्ञानवान्, माम्, प्रपद्यते,
वासुदेवः, सर्वम्, इति, सः, महात्मा, सदुर्लभः:

जो विषयरूप दाट झाडींतून कामकोधादिक संकटें
टाळून व तो निर्मल वासनेच्या पहाडावर येतो.
मग, वा वीरश्रेष्ठा अर्जुना, तो सत्यंगतीला लाभून, शास्त्रविरुद्ध
वागण्याची आडवाट सोडून, कर्मसन्यासाच्या आड वाटेला डावें घालून,
मग हा शेंकडों जन्मपर्यंत त्याच वाटेने प्रवास करतो तो फलाशेच्या वहाणा
पायांत घालीत नाहीं. अशा स्थितीत फलांच्या हेतूचा हिशेब कोणी करावा ?
याप्रमाणे शरीराच्या संयोगरूप रात्रीमध्ये सर्व यंग सोडून, कर्मयोगाच्या
वाटेने वेगानें चालला आहे, तो कर्माच्या क्षयाची उजाडती पहांट झाली.

तैर्यों चि गुरुकृपा उखा उजळली । मग ज्ञानाची ओतपली पडिली ।
तेथ साम्याची रिद्धि उपनली । तेयाचिये हृष्टी ॥ १२८ ॥

तेक्षिणि जियाकडे वास पाहे । तेतु मीं चि येकु तेया आहे ।
अथवा निवांतु जर्हीं राहे । तर्हीं मीं चि आथी ॥ १२९ ॥

हे असो आणिक काहीं । तेया सर्वत्र मीवांचूनि नाहीं ।
जैसें सवाह्य जळ डोहीं । बुडालेया घटा ॥ १३० ॥

तैसा तो मज भीतरि । मी तेया आंतुबाहिरि ।
हे खांधिजे बोलवरि । तैयें नोहे ॥ १३१ ॥

द्वौनौनि असो हे इयापर्णि । तो देखे ज्ञानाची वाखारी ।
तेणे संघतारेनि करि । आपु विश्व ॥ १३२ ॥

हे समस्त ही श्रीवासुदेव३३ । ऐसेया प्रतीतिरसाचा उते भाऊ३३ ।
द्वौनौनि भक्तांमाङ्गि राओ । ज्ञानियां तो ॥ १३३ ॥

जेयाचिये प्रतीतीचां वाखोरां । पवाढु होये चराचरां ।
तो महात्मा धनुर्धरा । दुर्लभु अति ॥ १३४ ॥

कामैस्तैस्तैर्हतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

आपल्या स्वभावानें प्रेरित झालेले त्या त्या भोगांच्या कामनेंमुळे ज्ञानापासून
भ्रष्ट झालेले ते त्या त्या नियमाचें अवलंबन करून अन्य देवतांना भजतात.

येर बहू जोडति किरीटी । जेयांचीं भजने भोगासाठीं ।
जे आशातिमिरे वीठी । मंद झाले ॥ १३५ ॥

आणि फलाचिया हांवा । हृदयीं कामा जाला रिगांवा ।
कीं तेयाचिया घसणी दीवा । ज्ञानाचा गेला ॥ १३६ ॥

सर्थ श्री ज्ञानेश्वरी

त्याच वेळीं गुरुकृपेचा उषःकाल होतो, आणि मग ज्ञानरूप सूर्याचीं कोघळीं किरणे पढून त्याच्या दृष्टीला भेदभावरहित एकत्वाची संपत्ति प्रगट होते.

त्या वेळीं तो जिकडे जिकडे पाहतो, तिकडे तिकडे मीच त्याल दिसतों व तो निवांत बसला तरी त्याच्यासन्निधि मीच असतो.

जास्त कशाला ? त्याप्रमाणे पाण्यांत बुडालेल्या घटाला आंतबाहेर पाणीच असते, तसे त्याला माझ्याशिवाय अन्य कोणाचाही संपर्क होतो असे त्याच्या अनुभवास येत नाही.

तसा तो माझ्यामध्ये निमग्न झाल्यामुळे त्याला आंतबाहेर मीच असतों, ही स्थिति शब्दानें सांगतां येईल, अशी नाही.

तर ते असू दे ! तो ज्ञानाचे भांडार जे आत्मरूप त्याचे दर्शन घेतो व त्यामुळे त्या ज्ञानाने सर्व व्यवहार करीत असतांना, सर्व विश्वच आपण होऊन जातो.

हे संपूर्ण विश्व श्रीवासुदेव आहे, असा अनुभवरूपी रसाचा त्याचा भाव ओतलेला असतो; म्हणुन सर्व भक्तांमध्ये तो श्रेष्ठ असतो व ज्ञानीही असतो.

ज्याच्या अनुभवाच्या कोठारांत संपूर्ण विश्वाचा विस्तार झालेला असतो, हे अर्जुना, तो महात्मा दुर्लभ आहे.

कामैः तैः तैः हृत ज्ञानाः प्रपद्यन्ते अन्य देवताः,
तम् तम् नियमम् आस्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया

जे कामिक भावनेने माझी भक्ती करतात आणि जे आशेच्या अंधारांत आंधले झालेले असतात, असे भक्त तर ठायीं ठायीं भेटतात.

कर्माचें फल मिळावें या तीव्र इच्छेने अंतःकरणांत वासना शिरली आणि त्याच्या संसर्गाने ज्ञानाचा दिवा गेला.

ऐसें उभयथा आंधरे पडिले । श्वर्णोनि पासिं चिं माते चूकले ।
मग सर्वभावे अनुसरले । देवतांतरा ॥ १३७ ॥

आदिचे प्रकृतिचे पाइक । वरि भागलागैनि तंघ रंक ।
मग तेणे लौल्ये कवतीक । कैसें भजते ॥ १३८ ॥

कवणी तिया नियमबुद्धी । कैसिया हान उपचारस्यमृद्धीं ।
कां अर्पण यथाविधी । विहित करणे ॥ १३९ ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्ध्यार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

जो जो भक्त ज्या ज्या देवतेच्यास्यरूपाला श्रद्धेने पूजण्याची इच्छा करितो
त्या त्या भक्ताची मी त्याच देवतेच्या ठिकाणीं श्रद्धा स्थिर करितों.

पैं जो जो जिये जिये देवतांतरी । भजावेया चाड धरि ।
तेयातें ते चाड पूरी । पुरविता मीं ॥ १४० ॥

मग तिया श्रद्धायुक्त । तेथिचे आराधन जें उचित ।
तें सिद्धिवेहीं समस्त । वर्तीं लागे ॥ १४१ ॥

स तया श्रद्ध्या युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

तो पुरुष त्या श्रद्धेने युक्त होत्याता त्या देवतेचें पूजन करूं लागतो
आणि मग तिच्यापासून मींच निर्मिलेलीं इच्छित फले त्यास प्राप्त होतात.

ऐसें जेणे जें भाविजे । तें फल तेणे पाविजे ।
परि तें हीं सकळ निफजे । मज चि तव ॥ १४२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्घवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अशा रीतीने त्यांना अंतर्बह्य अंधार होतो, त्यामुळे मी त्यांच्याजवळ असूनही त्यांना दिसत नाही आणि मग सर्व जीवेभावे इतर देवतांच्या भजनी लागतात.

असे पुरुष आधीच मायेचे दास झालेले असतात, त्याशिवाय आणखी भोगाकरितां दीन झालेले, मग विषयलंपट होऊन देवतांची कशी उल्हासाने सेवा करतात पहा.

त्या त्या देवतांच्या उपासनेचे नियम पाळून, पूजाद्रव्यांची काय जमवा जमव करतात, व यथाशास्त्र ते उपचार त्यांच्या ठारीं समर्पित करतात.

यः, यः, याम्, याम्, तनुम्, भक्तः, श्रद्ध्या, अर्चितुम्, इच्छित,
तस्य, तस्य, अचलाम्, श्रद्धाम्, ताम्, एव, विदधामि, अहम्

आता, जो जो असा भक्त ज्या ज्या देवतेच्या भजनाची आवडी धरतो, ती त्याची कामना पूर्ण करणारा मीच आहे.

मग श्रद्धायुक्त मनाने ज्या ज्या देवतेची जी जी उचित आराधना, ती तो, सिद्धी होईपर्यंत श्रद्धेने करतो,

सः, तया, श्रद्ध्या, युक्तः, तस्य, आराधनम्, ईहते,
लभते, च, ततः, कामान्, मया, एव, विहितान्, हि, तान्

या प्रमाणे ज्याने ज्याची इच्छा करावी, त्याला तें फल मिळते. पण जें फल मिळते तें मात्र माझ्यामुळेच मिळते.

अन्तवत्, तु, फलम्, तेषाम्, तत्, भवति, अल्पमेधसाम्,
देवान्, देवयजः, यान्ति, मद्भक्ताः, यान्ति, माम्, अपि

परंतु त्या अल्पबुद्धी पुरुषांचे तें फल नाशवंत आहे. देवतांची भक्ती करणारे देवतांप्रत जातात आणि माझी भक्ती करणारे मजप्रत येतात.

परि ते भक्त माते नेणति । जे कल्पनेबाहिरे न निगति ।
द्वैषौनि कल्पित फळ पावति । अंतवंत ॥ १४३ ॥

किंबहुना ऐसे भजन । तें संसाराचे चि साधन ।
येरु फळभोगु तें स्वप्न । नांवभरि दीसे ॥ १४४ ॥

हे असो पक्षातें । पाठिं हो कां आवडते ।
परि यजी जो देवतांते । तो देवत्वाचि ये ॥ १४५ ॥

येर तनुमनुप्राणी । जे निरंतर माझिया चि वाहाणी ।
ते देहाचां निर्वाणी । तो चि होति ॥ १४६ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामघुद्दयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

माझा उत्कृष्ट, अविनाशी व अत्युत्तम असा भाव न जाणाणारे
अज्ञानी लोक, मला एक मर्यादित व विवक्षित व्यक्तिरूप समजतात.

परि तैसे न करीति प्राणिये । वायां आपुलां चि सुखिं घाणिये ।
पहंताति पाणियें । तल्हातिचेनि ॥ १४७ ॥

नाना अमृताचां सागरीं बुडिजे । मग तोंडासि काइ चत्र पाडिजे ।
आणि मर्नीं तरि आठविजे । थीलराते ॥ १४८ ॥

हे ऐसे काइसेया करावे । जे अमृति हिं रिगौनि मरावे ।
सुखे अमृत होउनि कां नसावे । अमृतामाझि ॥ १४९ ॥

तैसा फळहेतुचा पांजरा । सांडूनियां धनुर्द्दरा ।
कां प्रतीतिपांखि अंबरा । गोसाचिया नोहावे ॥ १५० ॥

परंतु जे भक्त मला जाणत नाहीत, कारण ते कल्पनेच्या बाहेर पडत नाहीत त्याचमुळे ते क्षणिक फळच प्राप्त करतात.

किंबहुना अशा रीतीचे आराधन संसारालाच कारणीभूत होतें. कारण आत्मानुभवावांचून हे सर्व फळभोग क्षणभर भासणाऱ्या स्वप्नासारखेच होते.

असो, ज्या ज्या आवडत्या देवतेची जो भक्त आराधना करतो, तो भक्त मृत्यूनंतर त्या देवतेच्यालोकी जातो.

दुसरे जे शरीरानें, मनानें व प्राणानें अखंड माझ्या मार्गाला लागले, ते देहपात होतांच मटूप होतात.

अवक्तम्, व्यक्तिम्, अपन्नम्, मन्यंते, माम्, अघुद्दयः,
परम्, भावम्, अजानन्तः, मम, अव्ययम, अनुत्तमम्

पण लोक तसें करीत नाहीत. आपापले हित व्यर्थ हातचे घालवितात, कारण ते तळहातातील पाण्यांत पोहण्याचा प्रयत्न करतात.

किंवा अमृताच्या समुद्रांत बुडाला असतां मग तोंड दाबून कां धरावे ? आणि मर्नीं डबक्यांतील पाणीच काय म्हणून स्मरावे ?

अमृतामध्ये शिरून मरण वळेच ओढवून कां घरे घ्यावे ?
अमृतात सुखानें अमृतरूप होऊन कां राहूं नये ?

त्याचप्रमाणे धनुर्धरा, फलाशारूप पिंजरा टाकून देऊन अनुभवाच्या पंखांनी ज्ञानाकाशांत भराऱ्यन चिदांकाशीं विहार करणारा गरुड कां होऊं नये ?

जेथ उंचावतेन पवाडे । सुखाचा पैसारु जोडे ।
आपुलेनि सुरवाडे । उडों ये ऐसा ॥ १५१ ॥

तेया उपमा माप कां सुआवे । मज अव्यक्ताते व्यक्ता कां मानावे ।
सिद्ध असतां कां निमावे । साधनवरि ॥ १५२ ॥

परि हा बोलु आघवा । जरि विचारिजत असे पांडवा ।
तरि विशेष एयां जीवां । नलगे किर ॥ १५३ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

आपल्या योगमायेचे आवरण घेतल्यामुळे मी सर्वाना प्रत्यक्ष होत नाहीं
हे मूढ लोक, जन्माला न येणाऱ्या च अविनाशी अशा मला जाणत नाहींत.

कां जें योगमायापटले । हे जाले आथि आंधले ।
द्वौनैनि प्रकाशाचेन हीं दिव्यले । न देखती चि मातें ॥ १५४ ॥

यक्किं मीं नक्के ऐसे । कांहिं वस्तुजात असे ।
पाहे पां कवण जळ रसे । रहित आहे ॥ १५५ ॥

पवनु कवणाते न सिवै चि । आकाश के न समाये चि ।
हें असो येकु मीं चि । विश्विं असे ॥ १५६ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्यन ॥ २६ ॥

हे अर्जुना ! पूर्वी होउन गेलेलीं च वर्तमानकाळीं असलेलीं तसेच पुढे भविष्यकाळीं
होणारी सर्व भूते मी जाणतों पण त्यापैकीं मला मात्र कोणीही जाणत नाही.

एथ भूते जियें अस्यंतलिं । तियें मीं चि होउनि ठेलीं ।
आणि वर्तते आथि जालीं । तें हीं मीं चि ॥ १५७ ॥

त्या चिदाकाशांत आपल्या शक्तीप्रमाणे कितीही उंचावर झेप घेता येते अशी
सोय आहे. मग आपल्या आनंदाच्या भरांत घाटेल तशी भरारी मारावी !

त्या अमर्याद स्वरूपाल माप कां घालवे ? मज अव्यक्ताला व्यक्त काय म्हणून मानावे ?
आणि मी सिद्धवस्तु असतांना त्याच्या प्राप्तीकरितां साधने करित कां मरावे ?
पण जरी हें माझें सर्व घोलणे विचार करण्याजोगे आहे,
तरी बहूतकरून ह्या जीवांना ही गोष्ट समजत नाहीं.

न, अहम्, प्रकाशः, सर्वस्य, योगमाया, समावृतः,
मूढः, अयम्, न, अभिजानाति, लोकः, माम्, अजम्, अव्ययम्

कारण हे जीव, योगमायेच्या पडद्याने आंधले झालेले असतात; म्हणून
प्रकाशाने भरलेल्या दिवसाच्या बळानेंदेखील ते मला पहात नाहींत.
एरवीं जिच्यामध्ये मी नाहीं, अशी कोणी वस्तू या जगीं आहे
काय ? असे पहा कीं, रसाशिवाय पाणी कोठे आहे काय ?
चारा कोणाला शिवत नाहीं ? आकाश कोठे व्यापीत नाहीं ?
हें असो; अवघ्या विश्वांत मीच एकटा भरलेला आहें.

वेद, अहम्, समतीतानि, वर्तमानानि, च, अर्जुन,
भविष्याणि, च, भूतानि, माम्, तु, वेद, न, कश्यन

या लोकीं जीं भूतमन्त्रे जन्मलीं, तीं मदूप होतीं. भूतकाळात निर्माण
झाले च गेले ते सर्व मीच असून आणि हल्लीं आहेत त्यांतही मीच आहें.

कां भविष्यमाणे जेहीं । तेहिं मज वेगीहीं नाहीं ।
हा बोलु चि यस्त्रिं काहीं । होये ना जाए ॥ १५८ ॥

ऐसा मीं पांडुसुता । अनस्युतु सदा असता ।
एयां संसारु जो भूतां । तो आने बोलों ॥ १५९ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्रुंद्रुमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गं यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥

हे भरतवंशी अर्जुना ! सृष्टीत इच्छा व द्वेष यांच्यापासून उत्पन्न झालेल्या
द्रुंदरूपी मोहाच्या योगानें जन्माला येत्या वेळींच सर्व प्राणी मोह पावतात.

तरि ते ही आतां थोडी ऐसी । गोठि सांघिजैल परियसै ।
जै अहंकारा तनूसीं । वालभ पडिले ॥ १६० ॥

तै इच्छा हे कुमारी जाली । मग ते कामाचेया तारुण्या आली ।
तेथ द्वेषेसीं मांडिली । कुळवाडि तिये ॥ १६१ ॥

तेयां दोघांतव जन्मला । ऐसा द्रुंद्रुमोहो पडिला ।
मग तो आजेन घाढविला । अहंकारे ॥ १६२ ॥

तो धृतिसीं सदा प्रतिकूलु । नियमा हीं नांगवे मूळु ।
आशारसें दोंदिलु । जाला सांता ॥ १६३ ॥

असंतुष्टिचिया मदिरा । मनु होउनि धनुर्दरा ।
विषयांचा घोवरा । विकृतिसिं असे ॥ १६४ ॥

तेणे भावशुद्धिचिये घाटे । विखुरिले विकल्पाचे कांटे ।
मग चीरिले अक्काटे । अप्रवृत्तिचे ॥ १६५ ॥

तिहिं भूतें भांभावलिं । द्व्याणौनि संसाराचेया अडवींमाझि पडिलीं ।
मग जेथ महादुःखाचे घेतलीं । दांडेवरि ॥ १६६ ॥

आणि भविष्यकाळीं जीं भूतें उत्पन्न व्हावयाचीं आहेत, तींही माझ्याहून निराळी
नाहीत. पण ही भाषा फक्त घोलण्यासाठी. खरे काही होतही नाही व जातही नाही.
हे पंडुसुता, अशा प्रकारे मी सदा अखंड आहे; पण या भूतमात्रांस
जें संसाराने व्यापले आहे, त्या संसाराचे भाष्य निराळेंच आहे.

इच्छा, द्वेष, समुत्थेन, द्रुंद्रु, मोहेन, भारत,
सर्वभूतानि, संमोहम, सर्ग, यान्ति, परन्तप

आतां या संसाराची कथा थोडक्यांत सांगतों,
ती एक. जेथे देह व अहंकार यांचे प्रेम जुळले.

त्या दोघांच्या प्रीतीपासून इच्छारूप कन्या जन्माला आली, नंतर ती
इच्छा कामरूपी तारुण्याला आली; त्या वेळीं द्वेषाशी तिचे लग्न झाले.

त्या दोघांपासून द्रुंद्रुमोह हा मुलगा जन्माला आला
त्याचे पालन पोषण आजोवा जो अहंकार, त्याने केले !

आशारूपी रसाने पुष्ट झालेला असा तो द्रुंद्रुमोह सान्तिक धैर्याला
नेहमीं प्रतिकूल असतो व तो घलणारा द्रुंद्रुमोह नियमांना जुमानीत नाहीं.

असंतोषारूपी मदिरा पिऊन धुंद झालेला तो, तो विकृती
सखीसह विषयांच्या ओवरींत घासत्व्य करीत असतो.

त्या द्रुंद्रुमोहाने अंतःकरणशुद्धीच्या घाटेवर विकल्परूपी कांटे
पसरले आणि अनुचित कर्माच्या आडवाटा घाहत्या केल्या.

त्या योगाने प्राणिमात्र भ्रम पावून संसाररूप आरण्यांत पडतात,
आणि मग मोठमोठाल्या दुःखाच्या दांडवयाने घडवले जातात.

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

परंतु श्रेष्ठकर्माचें आचरण करणाऱ्या ज्या पुरुषांचें पाप नष्ट झाले आहे
ते दृढ निश्चयी जन सुखदुःखांच्या मोहापासून मुक्त होऊन मला भजतात.

ऐसा विकल्पांचे वायाणे । कांटे देखौनि सणाणे ।
जे मतिप्रभाचे पासवणे । घेंति चि ना ॥ १६७ ॥

उजू एकनिष्ठतेचां पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया भाली ।
पातकांची सांडिली । अटवी जीहीं ॥ १६८ ॥

मग पुण्याचे धांव घेतले । आणि माझी जवळीक पातले ।
किंबहुना ते चूकले । वाटवधेया ॥ १६९ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

जे मला शरणहोऊन जरा व मरण यांपासून सुटण्याकरिता यत्र करितात
ते पुरुष ते तें ब्रह्म जाणतात; आणि सर्व अध्यात्म व सर्व कर्मालाही जाणतात.

यहविं तक्तिं पार्था । जरामरणाची नीमे कथा ।
ऐसेया प्रयत्नाते आस्था । विये जेयांची ॥ १७० ॥

तेयां तो प्रयत्नू चि येके वेळे । मग समग्रे परब्रह्मे फले ।
जेया पीकलेया रसु गळे । पूर्णतेचा ॥ १७१ ॥

तेकळी कृतकृत्ये जग भरे । तेथ अध्यात्माचे नवलपण पूरे ।
कर्माचे काम सरे । घीरे मन ॥ १७२ ॥

ऐसा आत्मलाभु तेयां । होये गा धनंजया ।
भांडघल जेया । उद्यमीं मी ॥ १७३ ॥

येषाम्, तु, अन्तगतम्, पापम्, जनानाम्, पुण्य, कर्मणाम्,
ते, द्वन्द्व, मोह, निर्मुक्ताः, भजन्ते, माम्, दृढव्रताः

याप्रमाणे विकल्पाचे तीक्ष्ण परंतु निष्फल काटे पाहून,
काही लोक मतिप्रंश होऊ देत नाहीत, माघार घेतच नाहीत.

नितांत एकनिष्ठेच्या पावलांनी विकल्परूपी कांट्यांचीं टोकें
रगडून टाकतात आणि महापापरूपी अरण्य ते मागे टाकतात.

नंतर त्यांनी पुण्यरूपी धांव घेतली आणि जे माझ्याजवळ प्राप्त झाले. थोडव्यात
म्हणजे काम, द्वन्द्वमोह आदी विकाररूपी वाटमाच्यांच्या हल्ल्यापासून ते सुटतात.

जरामरणमोक्षाय, माम्, आश्रित्य, यतन्ति ये,
ते, ब्रह्म, तत्, विदुः, कृत्स्नम्, अध्यात्मम्, कर्म, च, अखिलम्

जे मला शरणहोऊन जरा व मरण यांपासून सुटण्याकरिता यत्र करितात
ते पुरुष ते तें ब्रह्म जाणतात; आणि सर्व अध्यात्म व सर्व कर्मालाही जाणतात.

अर्जुना ! नाही तरी, ही जन्ममरणाची कथा आपोआप संपते.
याविषयी प्रयत्न करण्याची ज्यांना तळमळ उत्पन्न होते.

त्यांचा तो प्रयत्नच संपूर्ण परब्रह्मप्राप्तीचे फल देणारा होतो.
व पिकलेल्या फलांच्या रसाप्रमाणे ते पूर्णतेस पावतात.

त्या वेळीं सर्व जग कृतकृत्यतेच्या धन्यतेने दाटून जातें, व ब्रह्माच्या
सहज स्थितीची ओळख फिटते, कर्माचे प्रयोजन संपते आणि मन शांत होते.

हे धनंजया, ज्यांनी मला आपल्या व्यवहारांतले भांडघल
केले, त्याला ब्रह्माच्यासहज स्थितीचा असा लाभ होतो.

तेयांते साम्यचिया वाढी । मग ऐक्याची चि सांदे कुळवाडि ।
तेथ भेदाचीं सांकडीं । नेणिजति ॥ १७४ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विद्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

जे पुरुष अधिभूत व अधिदैवयांच्यासह तसेंच अधियज्ञासह मला जाणतात
ते युक्त चित्ताचें पुरुष अंतकाळीं देखील मला जाणतात म्हणजे प्राप्त होतात.

जिहीं साधिभूतां माते । प्रतीतीचेनि हाते ।
धरून अधिदैवाते । सीतले गा ॥ १७५ ॥

जेयां जाणिवेचिये ३०ंगे । मीं अधियज्ञु रिंगे ।
ते तनुचेनि हिं वियोगे । विरहिये नक्षंति ॥ १७६ ॥

एळविं आयुष्याचें सूत्र विघडतां । भूतांचीं उमेठे षटाडितां ।
काइ न मरतेया ही चित्ता । युगांत नोहे ॥ १७७ ॥

परि नेणे कैसे पैं गा । जे दडउनि गेले माझेया आंगा ।
ते प्रयाणिचिया ही लगबगा । न संडीति माते ॥ १७८ ॥

यङ्गविं तङ्हीं जाण । ऐसे जे निषण ।
ते चि अंतङ्करण- । युक्त योगी ॥ १७९ ॥

तंव इये शब्दकूपिकेतलिं । नोडये चि अवधानांची आंजुळि ।
जें अर्जुनु नावेक तेक्षणी । मागां चि आहे ॥ १८० ॥

जेथ तद्ब्रह्मादिवाक्यफले । जियें नानार्थरस्यरसाले ।
बाहाकांते आहाति परिमले । भावाचेनि ॥ १८१ ॥

सहजकृपामंदानीले । कृष्णदूमु डोलति तिये वेळे ।
अर्जुनु श्रवणाचिये खोले । आवसांत पडिलीं ॥ १८२ ॥

साम्य वाढीस लागल्यामुळे ऐक्याचा व्यापार त्यांसाठीं लाभदायक
ठरतो. त्या ऐक्याच्या ठिकाणीं तो भेदाचें दारिद्र्य जाणतच नाहीं.

साधिभूत, अधिदैवम्, माम्, साधियज्ञम्, च, ये, विदुः,
प्रयाण, काले, अपि, च, माम्, ते, विदुः, युक्तचेतसः:

ज्यांनी आपल्या पूर्ण आत्मानुभवाच्या बळाने, आधिभूत मीच आहे,
त्याला अनुभवाच्या अंगुलीने धरून अधिदैव जो जीव, त्यास स्पर्श केला,

त्याचप्रमाणे त्या जाणिवेच्या बळाने अधियज्ञाही मीच आहे, अशी
ज्यांची ज्ञानदृष्टी आहे, ते शरीरत्यागामुळे खेद पावत नाहीत.

एरवीं तूं विचार कर, आयुष्याची दोरी तुटली असतां, प्राणिमात्राची नुसती खलबल
उडून जाते, व ती पाहून इतर जिवंत माणसेही युगान्त ओढवल्यासारखी घावरतात;
पण अर्जुना ! जे माझ्या संगुण स्वरूपाशीं ऐक्य पावले,
ते अंतकालाच्या गडबडीत मला विसरतच नाहीत.

असे जे देहातीत दिव्य जाणिवेची प्राप्ती ज्ञालेले योगनिपुण
असतात, तेच स्थिर अंतङ्करण ज्ञालेले योगी आहेत असे समज.

श्रीकृष्ण असे म्हणाले खरैं, पण अर्जुन त्या क्षणीं थोडा मागे
रेंगाळल्याने श्रीकृष्णवचनांची पुढची वाक्ये त्याने ऐकली नाहीत.

त्या ठिकाणीं ते ब्रह्माचें प्रतिपादन करणारीं वाक्ये हीच
कोणी फले अर्थाच्या सुगंधाने नुसर्तीं घमघमत होतीं.

अशीं हीं श्रीकृष्णरूप वृक्षाचीं चचनरूप फले, सहज कृपारूपी
मंद वायाने, अर्जुनाच्या श्रवणरूप ओटीत सहज येऊन पडलीं !

तिये प्रमेयाचीं चि हों काज घळिलीं । किं रसाचां सागरीं
चुबुकुलिलीं । मग तैर्यीं चि कां घोळिलीं । परमानंदे ॥ १८३ ॥

तेणे बरवेपणे निर्मले । अर्जुनोन्मेषाचे डोले ।
घेंताति गळाले । विस्मयामृताचे ॥ १८४ ॥

तिया सुखसंपत्ती जोडलिया । मन खर्गा यांत घाकुलिया ।
हृदयाचां जीवीं गुतकुलिया । होंती आथि ॥ १८५ ॥

ऐसे घरचिल चि बरवा । सुख जावों लागे फावा ।
तंव रसास्यादाचिया हांवा । लाहो केला ॥ १८६ ॥

झाकरि अनुमानाचेनि करतले । घेऊन तिथे वाक्यफले ।
प्रतीतिमुखिं एके वेळे । घालूं पाहिलीं ॥ १८७ ॥

तंव विचाराचिया रसना न दटति । परि हेतुचां दशानी ही न फुटति ।
ऐसे जाणौनि सुभद्रापति । चुंधी चि ना ॥ १८८ ॥

मग चमत्करला द्याणे । इयें जर्लिचिं मा तारागणे ।
कैसा झांषकले आसलगपणे । अक्षरांचेनि ॥ १८९ ॥

इयें पदे नव्हति फुडिया । गगनाचिया चि मां घडिया ।
एथ आमचिये मती बुडिया । थांउ न निंगे ॥ १९० ॥

वांचूनि जाणावेयाचिया के गोठि । ऐसे जीवीं चि कल्पूनि किरीटी ।
तियें पुनरपि केलीं दीठी । यादवेंद्रा ॥ १९१ ॥

मग विनविले सुभटे । हां हो जी इये एकवटे ।
सात ही पदे अणुसुटे । नवले असति ॥ १९२ ॥

एक्किं अवधानाचेनि घहिलेपणे । नाना प्रमेयांचे उगाणे ।
काइ श्रवणाचेनि आंगणे । घोले लाहाति ॥ १९३ ॥

तीं वाक्यरूपीं फले सिद्धान्ताचींच बनलीं होतीं किंवा ब्रह्मरसाच्या
सागरांत बुचकळलेलीं, मग तर्शींच परमानंदाने घोळलेलीं होतीं.
अशी ती शुद्ध व उत्कृष्ट फले पाहून अर्जुनाला ज्ञानाचे डोहाले
लागले. व तो विस्मयरूपी अमृताचे प्राशन करू लागला.

मग त्या अलौकिक सुखाचा आस्याद घेऊन अर्जुन स्वर्गाला वेडावून
दाखवूं लागला व त्याच्या अंतःकरणांत गुदगुल्या होऊं लागल्या.

असे त्या फलांचे बाह्य दर्शन घेऊनच सुख उन्मलूं
लागले. रसास्याद घेण्याची त्याला उत्कट इच्छा झाली.

तावडतोब अनुमानाच्या तळहातांत तीं वाक्यफले घेऊन,
त्याने तीं अनुभवाच्या मुखीं क्षणभर घालूं पाहिलीं.

पण तीं वाक्यफले विचाररूपीं जीभेने घघळली जाऊं शकत नव्हती, त्यामुळे
अनुमानाच्या हातांत धरलेली ती वाक्यरूपी फले तो चाखूनही पाहीना.

मग अर्जुन चमकून मनांत म्हणूं लागला हीं वाक्ये म्हणजे पाण्यांत पडलेल्या
तायांचे प्रतिविंश होय. वाक्यांच्या सुलभपणमुळे कशी माझी फसगत झाली !

ही अक्षरांची पदे नसून केवळ आकाशाच्या घड्या आहेत येथे आमच्या
मतीने किती जरी धडपड केली, तरी यांचा ठाव कांहीं लागायचा नाहीं.

मग अर्थ कळणे तर दूरच राहिले. अशा प्रकारची विवंचना
मनांत करून अर्जुनाने पुन्हा भगवंतांकडे इष्टी केली.

मग त्या श्रेष्ठ योध्याने भगवंताला प्रार्थना केली, "देवा, हीं जीं एकवटलेली
सात पदे, त्यांचा कधीही कोणीं स्याद घेतला नाहीं, अशी आर्थ्यकारक आहेत.

या सात वाक्यांतील निरनिराळ्या प्रमेयांचा उलगडा, वेगाने अवधान घेऊन श्रवण
केले असतां, अनेक मोठा सिद्धान्तांचेही उलगडे झाल्यावांचून राहतात काय ?

परि तैयें नक्हे हें देवा । देखिला अखरांचा चि मेळावा ।
आणि विस्मयाचेया ही जीवा । विस्मयो जाला ॥ १९४ ॥

कानाचेनि गवाक्षद्वारे । बालाचें रश्मि आधंतरे ।
पडेना तंव चमत्कारे । अवधान ठकले ॥ १९५ ॥

तेविं चि मज आर्ता अर्थाची चाड आहे । तेया सांघतां हीं वेळु
न साहे । द्विणौनि निरूपण लवलाहें । कीजो देवा ॥ १९६ ॥

ऐसा मागीलु पडिताला घेउनि । पुढां अभिप्राया दीठि सूनि ।
तेविं चि माझी सूनि । आर्ति आपुली ॥ १९७ ॥

कैसी पूसती पांहे जाणिव । भीडेची तरि लंघो नेंदी सींव ।
यऱ्हविं कृष्णाहृदयाचि खेंव । देऊँ सरले ॥ १९८ ॥

आगा गुरुतें जैं पूसावें । तैं एणे मानें सावधान होआवें ।
हें एक जाणे आघवें । सव्यसाची ॥ १९९ ॥

आतां तेयाचे ते प्रश्न करणे । वरि सर्वज्ञा श्रीहरिचे बोलणे ।
हें संजयो आवडलेपणे । सांघैल कैसे ॥ २०० ॥

तिये गा अवधान देयां गोठी । बोलिजैल नीट मक्काटी ।
जैसी काना आदिं दीठि । उपेगा जाये ॥ २०१ ॥

बुद्धिचिया जीभा । बोलाचा न चखतां गाभा ।
आखरांचिया चि भांभा । इंद्रिये जीति ॥ २०२ ॥

पाहां पां मालतीचे कळे । घ्राणाचि वाटले कीर परिमळे ।
परि वरिचिली वरवा काइ डोळे । श्वली नोहोति ॥ २०३ ॥

तैयें देशिचिया हवावा । इंद्रिये करिति राणिवा ।
मग प्रमेयांचिया गांवा । लेसां जाइजो ॥ २०४ ॥

पण, देवा, हें तसें नक्हे. मीं अक्षरांच्या समुदायाला;
पाहिला आणि माझा विस्मयच जणूं विस्मित झाला !

कानांच्या गवाक्षातून शब्दार्थाचे किरण अंतःकरणात उतरले
न उतरले तोंच मन आर्थर्याचिकित झाले व अर्थनुसंधान सुटले.

तेव्हां मला अर्थ जाणण्याची फार आवड आहे, हें तुम्हाला सांगण्याचाहि विलंब
मला सहन होत नाही. म्हणून अहो देवा, आपण त्याचे निरूपण लवकर करावे.

अशारीतीने मागील विषयसंबंध घेऊन व पुढे अभिप्रायाकडे
दृष्टी ठेवून व त्याच प्रमाणे आपली इच्छाही मध्ये शिरकावून,

अर्जुनाची प्रश्न करण्याची काय शैली आहे पहा ! आणि असे करतांना शिष्टाचाराची मर्यादाही
त्यानें उल्लंघिली नाही, व तो श्रीकृष्णाच्या अंतःकरणाला क्षेमालिंगन देण्यास यरसावला !

अहो, जेव्हा विचारावयाचे असेल, त्या वेळीं असे अवधान
ठेवावे लागते, हें मर्म एका सव्यसाची अर्जुनासच ठावे !

आतां त्याचे ते प्रश्न करणे, आणि त्यावर सर्वज्ञ श्रीहरीचे
उत्तर देणे, हे संजय मोठ्या आवडीने कसे सांगेल ते नीट ऐका.

तिकडे श्रोत्यांनी लक्ष द्यावे. हें सर्व यरळ मराठींत सांगण्यांत येईल,
जसे ऐकण्याआधी दृश्य डोळ्यांना दिसते तसे ते प्रत्यक्षारी आहे.

बुद्धीच्या जिभेने अक्षराच्या गाण्यांतील अर्थस चाखण्याच्या आर्द्धांच,
केवळ अक्षरांच्या सौंदर्यामुळेच इंद्रियांस जीवनलाभ होईल.

असे पहा मालतीच्या कळ्यांचा सुवास नाकाला संतुष्ट
करतोच, पण त्याच्या दर्शनानेंच दृष्टी सुखावत नाहीं काय ?

त्या प्रमाणे मराठी भाषेच्या सौंदर्यानें इंद्रिये राज्य करतील व
मग त्यांतून मांडलेल्या सिद्धन्तांच्या गांवाला उत्तम रीतीने जातां येईल,

ऐयेनि नागरपणे । बोलु निमे तें बोलणे ।
आइकां ज्ञानदेओ ह्याणे । निवृत्तिचा ॥ २०५ ॥

तेहां अशा प्रकारच्या भाषासौंदर्यानें मी बोलणे अशा सुंदर रीतीनें सांगेन.
तें बोलणे आपण ऐकावें ! असें निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे परमहंसयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः